

Osmanlı Edebî Kültüründe Popüler Sosyal Eleştiri Türü Olarak *Nefsülemr-nâme* Metinleri: Dil, Tema ve Üslup Özellikleri

The Nafs al-Amr-Name Texts as a Popular Genre of Social Criticism in Ottoman Literary Culture: Their Linguistic, Thematic, and Stylistic Features

Fikret Turan¹

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.T. 0000-0003-3532-3910

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: fikreturan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 20.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 18.03.2023

Kabul/Accepted: 27.03.2023

Atıf/Citation: Turan, F. (2023). Osmanlı edebî kültüründe popüler sosyal eleştiri türü olarak *Nefsülemr-nâme* metinleri: dil, tema ve üslup özellikleri. *TUDED*, 63(1), 139-156.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1253984>

ÖZET

Osmanlı edebî kültüründe 16. yüzyıldan sonra sıradan insanların ve kamu görevlilerinin belirli davranışlarını eleştiren ve *Nefsülemr-nâme* olarak isimlendirilen mensur metinler görülür. Çok sayıda argo kelimeler de içeren mizahi tonlu bu türün ilk öncü metninin yazarının Lâmiî Çelebi olduğu kabul edilir. Bu türe ait yazarı belli *Nefsülemr* metinlerinin yazarları Lâmiî Çelebi, Niksarizâde Efendi ve Kurbi Mehmed Said Efendi'dir. Bu türün sonraki dönemlerde kaleme alınan örneklerinde bazen yazar ismi gösterilmemiştir. Bu metinlerin sözdizimi yapısı sıralı birleşik cümlelere dayalı oluşturulmuştur. Eleştirilen hâl ve hareketlerin önemli kısmı yeme içme, giyim kuşam, konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlara dairdir. İstenmeyen davranış, hâl ve hareketlere sahip kişileri yermek ve kınamak için çoğunluğu konuşma dilinde kullanılan aşağılayıcı ve küçük düşürücü kelimeler kullanılmıştır. Komik ve güldürü etkisi ironik ve çelişkili durumlar üzerine kurulmuştur. Türün kurucu metni olan Lâmiî Çelebi'ye ait *Nefsülemr-nâme* risalesinin 3 varyantı vardır. Metinlerin bazı nüshalarında bazen yazar isminin belirtilmemesi türün toplumsal muhalefet söylemi için çok sesli anonim bir kamusal forum türü olarak görüldüğünü gösterir. Birçok kereler küçük farklılıklarla istinsah edilmesi ve muhalif toplumsal görüşlerin ve eleştirilerin de yansıtıldığı çeşitli mecmualar içinde bulunması, bu türün kamusal forum türü işlevine işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, Lâmiî Çelebi (1473-1532), Niksarizâde Efendi (1538-1616), Kurbi Mehmed Said Efendi (ö. 1784'ten sonra), Osmanlı argosu ve mizahı

ABSTRACT

The literary culture of Ottoman Turkish has a certain group of prose texts known as the *Nafs al-amr-name* that first appeared in the 16th century and focused on criticizing and satirizing certain behaviors of ordinary people and public officials as their main theme and tone. Lâmiî Çelebi is considered the author of the pioneering text of this humorous genre, which also contains many slang words as part of its diction. Apart from Lâmiî Çelebi, other known authors of the genre include Niksarizâde Efendi and Kurbi Mehmed Said Efendi. In some of sample texts from later periods, the authors' names are not shown. The syntactic structure of these texts is based on compound-complex sentences. One important part of the criticized attitudes and behaviors concerns the habits of eating and drinking, dressing, speaking, and other

social behaviors. In order to criticize and condemn those who display undesirable attitudes, the authors extensively employed insulting and derogatory slang words that mostly occur in everyday colloquial language. The comic effect is usually based on the ironic and contradictory situations in these texts. Currently, three variants of the *Nafs al-amr-nâme* by Lāmi'î Çelebi are known. The fact that authors' names are not mentioned in some copies of the later texts indicates that the genre was seen as a type of anonymous polyphonic public forum for the discourse of social opposition. The fact that texts have been copied numerous times with minor differences and are found in various bound handwritten anthologies in which dissenting social views and criticisms are also reflected indicates the function of the genre to have been as a literary public forum.

Keywords: Ottoman Turkish, Lāmi'î Çelebi (1473-1532), Niksarizāde Efendi (1538-1616), Kurbi Mehmed Said Efendi (d. circa 1784), Ottoman slang

EXTENDED ABSTRACT

Nafs al-amr-nâme texts, the first example of which was written by Lāmi'î Çelebi, are humorous critical texts that were read with pleasure by literate and cultured urban people. The texts were expanded upon and enriched between the beginning of the 16th century and the end of the 19th century in Ottoman literature. These texts criticized the unpleasant and disturbing attitudes and behaviors of various individuals and groups in society and had a common compound-complex sentence structure composed of participles, as well as a vernacular diction that included widely used slang words for scolding, humiliation, sarcasm, and insults. These texts depict and criticize these problematic people through a fashion that makes them look ridiculous with a general humorous tone. Having common subjects, vocabulary, and sentence structures, these texts also demonstrated the common feature of a genre of social criticism that the authors of the classical Ottoman literature had developed themselves. Three variants of the *Nafs al-amr-nâme* by Lāmi'î Çelebi are currently known to exist. The first is the variant with the shortest text and is understood to be very similar to the author's original copy (Lāmi'î-Bursa I). The second is the extended variant (Lāmi'î-Bursa II), which criticizes the issues described in the Bursa I variant as well as some similar additional attitudes and behaviors. The third variant is the Istanbulized variant that, while including the criticisms seen in the first two, also criticizes the people who live, work and are engaged in various activities in many districts of Istanbul, including tradesmen, civil servants, and people belonging to various ethnic groups (Lāmi'î-Istanbul I).

Currently, after the *Nafs al-amr-nâme* of Lāmi'î Çelebi, the text with the most copies is the *Nafs al-amr-nâme* of Niksarizāde Efendi. The text written by Kurbi Mehmed Said Efendi, which occurs in the form of an 18th-century edict and an anonymous text copied in the form of a 19th-century royal patent are other texts of the genre that share similar subjects, language, and styles.

These texts were written for a similar audience for similar social and literary purposes and aimed to criticize with a humorous tone the behaviors that were seen to go against the socially accepted manners, traditions, general morality, and justice system and to improve those who behave improperly by holding a textual mirror up to them. All these texts became a polyphonic dynamic area of literary forum, one that was constantly expanded and enriched

upon with criticism of newly emerging problems involving the corruption and weaknesses of certain individuals and state officials, as well as other problems encountered in the everyday lives of common urban people. All these problems are criticized from various angles, and certain readers also sometimes participated in the criticism by adding their own similar views written on the margins.

The reason Lāmi'ī Çelebi's *Nafs al-amr* text was copied into variants and then, together with the works of other authors of similar quality, turned into a literary genre must have been due to how the works dealt with actual social issues observed in the everyday lives of the common people, how they criticized the problematic individuals with the purpose of reform, and how they kept a humorous tone for literary pleasure all throughout. Due to the subjects and persons being criticized in these texts also being frequently encountered and experienced, as well as these situations causing similar negative feelings in individuals' daily social lives, the texts established associations in the minds of the readers regarding various elements among the similar social situations and experiences through the same text. Thus, such situations created impulses in the reader to expand upon and enrich these texts with similar subjects and literary features. In this respect, Lāmi'ī Çelebi's *Nafs al-amr* ceased to be a text that could only be read and passed around, instead becoming a dynamic writerly-text that forced the reader to reinterpret, rewrite, and expand upon the text using similar subjects, syntax, vocabulary, and approaches. In this context, these reproduced variants, which strictly maintained their connection with the main text in terms of theme, language, rhetoric, and tone, alongside other original works written in the same fashion, all created a category of literary texts that were quite rich in terms of intertextual elements that, as a result, ultimately turned into a literary genre.

I. Giriş

Osmanlı popüler yazılı edebiyat kültüründe 16. yüzyıldan sonra şehirli orta sınıfa mensup sıradan insanların ve kamu görevlilerinin olumsuz olarak değerlendirilen belirli davranış ve alışkanlıklarını yeren, eleştiren ve daha çok *Nefsülemr-nâme* olarak isimlendirilen mensur metinler görülmeye başlamıştır. Çok sayıda argo kelimeler de içeren mizahi tonlu bu metinlerin başlığında önceleri genel olarak Lâmîî Çelebi (1473-1532) zikredildiğinden bu türün ilk öncü metnin yazarının Lâmîî Çelebi olduğu kabul edilir. Kınama ve yergi amaçlı yazılan bu türe ait metinler arasında yazarının ismi bilinen ve birçok nüshası mevcut olan bir diğer eser de Niksarizâde Efendi'ye (1538-1616) aittir. Araştırmalara göre şimdilik bu türe ait yazarı belli çok nüshalı *Nefsülemr* metninin ilk ikisinin yazarları Lâmîî Çelebi ile Niksarizâde Efendi'dir. Elimizde tek bir nüshası bulunan kısa bir *Nefsülemr* metnin yazarı da Kurbi Mehmed Said Efendi'dir (öl. 1784'ten sonra). Farklı mensur metin formlarında ve farklı büyüklüklerde kaleme alınmış bu türün sonraki dönemlerde kaleme alınan örneklerinde bazen yazar ismi gösterilmemiştir. Biz, bu makalede Lâmîî Çelebi ile başlamış olduğunu kabul ettiğimiz bu türün konu özellikleri ile yazarın üslubunu oluşturan cümle yapısı, kelime seçimi ve ifade tonu gibi ortak metin unsurlarını belirledikten sonra mevcut *Nefsülemr-nâme* metinlerini inceleyip bu metinlerin türe dönüşme süreçlerini ortaya koyacağız.

II. Nefsülemr Metninin Genel Özellikleri

Nefsülemr kelime olarak Arapça “öz, kendi, somut varlık, yaşayan canlı varlık, can, ruh, gerçeklik, cevher, hayat” gibi anlamlara sahip *nefs* kelimesi ile “emir, buyruk, iş, olay, bir düzene sahip husus, olmakta olan şey” gibi anlamlara sahip *emr* kelimesinden meydana gelmiş Arapça bir tamlamadır. Terimleşmiş bir birleşik kelime olarak bu tamlama Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinde “meselenin özü, gerçek durumda olan, gerçek ve asli olan şey, gerçeğin kendisi, gerçekte, cari ve asıl” gibi anlamlara gelse de kelimeler, mantık ve felsefede hakikatin zihinsel olarak algılanış derecesi ve yorumlanışı gibi anlamlarda felsefî bir terim olarak da kullanılmıştır.¹

Bununla birlikte bütün bu anlamlarına ek olarak bu kelime Osmanlı edebiyatında akla, mantığa ve izana sığmayan ve aklı başında insanı rahatsız eden hâl ve hareketlerin eleştirildiği belirli ortak sözdizimi özelliklerine, yaklaşım tonuna ve kelime hazinesine sahip özel mizahi tenkit metinleri için de kullanılmıştır. İçerik ve üslup yönüyle benzeşen özellikler gösteren bu türe ait metinler, yeren, güldüren ve eğlendiren metinler olarak 19. yüzyılın sonlarına kadar okunmuş ve birçok kere istinsah edilmiştir. Bazı tezkire yazarlarının bu türde eser ortaya koyan yazarları *nefsülemr-nâmeciler* olarak nitelendirmesine ve bu metinlerin son dönemlere kadar çoğaltılıp okunmasına dayanarak bu türe ait metinlerin kültürlü şehirli bireylerin edebî eğlence kültürüne ait bir uğraşı alanı olduğunu göstermektedir. Türün ortak özellikleri arasında belirli bir sözdizimi yapısı içinde dile getirilen haksız, sevimsiz, münasebetsiz, uygunsuz ve gülünç

1 Bu tamlamanın terim olarak kelimeler ve mantıkçılar tarafından kullanımı ve yorumlanışı üzerine bkz. Duran 2016, Tülüce & Tunagöz 2021.

davranışların fiil olarak sıralanması, bu davranışlara sahip kişilerin bazen müstehcenlik de içeren azarlama ve sövgü içeren argo kelimelerle, bazen aşağılayıcı teşbih, istiare, tariz ve mecazlarla kınanması ve bu davranışların çeşitli kinaye, ağır ironi, iğneleyici sarkastik imalarla oluşmuş mizahi bir ton ve eda ile tasvir edilmesi sayılabilir. Metinlerin öne çıkan özellikleri şunlardır:

1. Metinlerde görülen sözdizimi yapısı, “sevimsiz” hâl ve hareketleri gösteren sıfat-fillerle nitelenen öznelerin metin boyunca sıralanmasına bağlı sıralı birleşik cümlelere dayalı oluşturulmuştur:

süd ve ayran ve çorba yérken kâşuğın pek *dolduran aç gözülere*, ve muttaşıl bıyığın düzmekle muşayyed *olan kalafatlara*, gizlenüp de çapı yaruğundan *bağan pîrezenlere*, kendü özin kocaçarı zann-édüp de çârşülarda burnın *açan kókmuşlara*, ve bayram günlerinde şaruğınun ardın önüne *giyen hayvânlarla*, ve bir yola gîtükdü ferâcesinüñ yeñin koltuğına *alan zarîf kuzgunlara*, vb. Lâmiî Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

mağlaşî meşhûr olup şî'rini kimesne *bilmez şâ'irleriñ*, ve evkât-ı şerîfesin 'ilme şarf étmeyüp şî'r böceği *olan haşarâtuñ*, ve eyyâm-ı ta'tîl ile ve sâ'ir zamâni tefrika eylemeyüp dâ'imâ şenlikci *olan mükşirleriñ*, yektâ ve mükevver destâr giymek ile 'arz-ı tahşîl *eyleyen komsî eşhâsuñ*, ve mükevver, yektâ destâr ile cüzh'ân şeklinde *olan muqallid-i bî-meze müderrisleriñ*, ve fevka'l-hadd gül iken yârân-ı 'Aceme taklîd édüp tekellüm-i Fars *eyleyen harlaruñ*, vb. Niksarizâde Efendi, Fatih 5427.

harâm akça ile mescid ve medrese yapıdırup beyne'n-nâs iftihâr *eden zâlimleriñ*, ve él akçesiyle Ka'be'ye varup geldikden sonra yalan şahâdete varup şahâdeti maqbûl olduqça varduğum Ka'be hâkkı-y-çün yemîn *eyleyen 'âşileriñ*, ve anasına atasına hürmet étmeyüp adlu adiyle *çağıran 'âşileriñ*, vb. Kurbi Mehmed Said Efendi, Nefsülemr Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.

pālân bārgîrlerine sîm kemer raht ve ağır haydarî ve zenbiller *urup süvâr olanlaruñ*, ve tâb ü tüvândan berî iken çıplak ata süvâr *olan pîrleriñ*, ve birer dilâver yigit olup çatıra *binen cüvânlaruñ*, vb. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

2. Metinlerde eleştirilen hâl ve hareketlerin önemli kısmı yeme içme, giyim kuşam, konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlara dairdir.

Yeme içme adabına aykırı davranışlar: yemeği yârân öninden kendü önüne çekenler / kaşukda kalan ta'âm baqiyyesini ta'âm içine dökenler / yemek evvelinde çok çok şığır gibi şu içenler / yemek yerken tükriğin şaça şaça söz söyleyenler / süd ve ayran ve çorba yérken kâşuğın pek dolduran aç gözülür / ba'zı ta'âm iz'ân-ı pāk ile yénürken kâşuk ile girişen 'abdü'l-batn şığırlar / ba'de't-ta'âm el yunurken legen içine sümküren murdarlar, vb. Lâmiî Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Giyim-kuşam adabına aykırı davranışlar: bahadırım déyü başına kırtal kınadı şokanlar / çakışsuz mest giyenler / lāgar bārgīre ‘abā-y-ile binen gidiler / koncu bol çizme gēyüp de kıof kıof gezenler / egnine giymege ‘abā ve kıuşanmağa ip bulamayup da ‘avratına atlıs ve kemhā kıaftān ve sīm kıuşak gēyüp kıuşadan pāzenkler / abdāl uşladan dédikleri yağmurda yağmurluk giymeyüp de dülbenden maķrama ile örten idrāksüzler, vb. Lāmii Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlar: bir kimse bir sözi dēmeden gānz-ēden kezzāblar / bir muşāḥabeti evvelinden dīnlemeyüp de tamām olıcaķ maḥalde soran puzevenkler / bir kimesne bir şey okurken sen okuyamaduñ getür ben okuyayım diyen edebsüz cühelā / ba‘zı yārān bir ḥikāye best ēderken bunuñ aşıağısı falāndur diyen edebsüzler / ba‘zı gidiler oğlı-y-ile şarāb şoḥbeti ēdüp ‘avratına kıadın, oğlına çelebī diyen kıodoşlar, vb. Lāmii Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

3. Bu metinlerde, istenmeyen davranış, hâl ve hareketlere sahip kişileri yermek ve kınamak için çoğunluğu konuşma dilinde kullanılan iğneleyici, aşıağılayıcı ve küçük düşürücü kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimelerin önemli bir kısmı halk arasında kınama, azarlama, küçüksemse ve sövgü amacıyla kullanılan ve genellikle mecaz ve istiareye dayalı argo tonlu yakıştırma kelimelerdir ki en yaygınları şunlardır: aç gözölü, aḥmaķ, aḥriyān (cahil, aptal), azđun (sapkın, dik başlı, saldırgan), bī-dīn (dinsiz, ahlaksız, yaramaz), bī-idrāk (idraksiz), bī-namāz (namaz kıılmayan, yaramaz), bī-‘ār (utanmaz), cühelā (cahiller), dāḥil (sonradan görme), deñsüz (densiz, edepsiz), dīvāne (deli, kaçık), ebter (kuyruğu kesik, zürriyetsiz ve hayırsız), edebsüz, gidi (pezevenk), gül (aptal, cahil, geri zekalı), ḥar (eşek), ḥayvān, ḥimār (eşek), ḥūr (utanmaz), ḥız (pasif eşcinsel), idrāksüz, imānsuz, inşāfsuz, kıalafat (erkeklik organı), kıalaylı kıoz (aşırı süslü, gösteriş düşkünü), kezzāb (yalancılar), kıodoş (pezevenk), kıomsi (iki yüzlü, dalkavuk, dedikoducu), kıoķmış (miskin), köpek, kıuzđun (leş kargası), küstāḥ, marız (sakat ve kusurlu), meçek (erkeklik organı), mel‘ün (nefret uyandıran), merkeb (eşek), meryol (sahtekar), murdār (iğrenç, pis), mürāyī (iki yüzlü), Müslümānlıđı kııt, nekebāt (belalar, uğursuzlar), oğrı (hırsız), pāzenk (pezevenk), pelid (pis, alçak), puşt (pasif eşcinsel), puzevenk (pezevenk), şakıl (sıkıcı, çirkin), şığır, süfehā (aşıağılık, bayağı insanlar), şaral (tembel, arsız), şarrār (hırsız), telbīs (yaramaz, cahil, düzenci), yādigār (utanmaz, arsız), yalancı, yezid (hain, gaddar)², vb.

4. Metinlerde yanlış hâl, hareket ve tavır içine giren çok çeşitli mesleğe, meşrebe, sosyal davranış, derece ve konuma sahip kişiler eleştirilmiştir. Bunlar arasında öne çıkanlar şunlardır: acem oğlanları, alay beyleri, çift bozanlar, çorbacı odabaşları, bezirganlar, dānişmendler (medrese öğrencileri), emirler, kıadılar, kethüdalar, köy fakıları (köy imamları), meyhane çalgıcıları, müderrisler, müteferrikalar (yüksek memurlar), nāipler, pīrler (yaşlı erkekler), pīrenler (yaşlı kıadınlar), sipahiler, sufiler, tiryakiler (afyonkeşler), yeniçeriler, vb.

2 İncelenen metinlerde karşılaşılan kelimelerin anlamlarını belirlerken şu sözlüklere başvurulmuştur: Aktunç 1990, Ayverdi 2005, Bingölçe 2011, Dankoff 2008, Derleme Sözlüđu 1993, Devellioğlu 1997 ve 1959, Lane 1968, Meninski 1680, Özön 1987, Redhouse 1988 ve 1890, Sertoğlu 1986, Steingass 1970 ve 1966, Şemseddin Sami 1994, Tarama Sözlüđu 1995-1996, ve Tietze 2016-2019.

5. Nefsülemr metinlerinde Osmanlı Devleti içinde yaşayan çeşitli etnik ve dinî gruplara yönelik medrese mensupları arasında oluşmuş temelsiz bilgi ve peşin hükümlere dayalı tenkitler yapılmıştır. Bu durum, doğma büyüme şehirli gruplar ile şehre sonradan gelmiş taşralı gruplar arasındaki çekişmeleri ortaya koyduğu gibi, yerli ile yabancı, eğitilmiş ile eğitimsiz, çoğunluk ile azınlık, yerleşik ile göçebe, kuru sofı ile derviş meşrep, Müslüman ile gayrimüslim ilişkileri de dahil olmak üzere dönemdeki inanç, cemaat, etnik topluluk ve sosyal sınıf yapılarına yönelik bakış açılarına dair ipuçları sunar. Bu gruplara dair ifadeler Lâmiî-İstanbul I nüshasında göreceli olarak daha yaygındır. Bu bağlamda eleştirilen gruplar arasında Abazalar, Araplar, Arnavutlar, Avusturyalılar (Nemçe), Bosnalılar, Çerkezler, Çingeneler, Ermeniler, Avrupalılar (Frenkler), Gürcüler, Hindular, Osmanlı Hristiyanları, Kalmuklar, Karamanlılar, Kızılbaşlar, Lazlar, Polonyalılar (Leh), Macarlar, Moldovalılar (Boğdanlı), Moskovalılar (Moskov), Romanyalılar (Ulah), Rumelililer, Rumlar (Urum), Ruslar (Uruslar), Tatarlar, Türkler (taşralı Türkmen ve Yörük), Yahudiler (Cühud) ve Yezidi Kürtler sayılabilir.

6. Metinlerde hâkim olan mizahi ton genellikle kişi ve grupların kendilerinden beklenmeyen davranış ve oluşlar içine girmesiyle ortaya çıkan durumsal tezatlarla dayandırılmıştır. Bir başka deyişle komik ve güldürü etkisi ironik ve çelişkili durumlar üzerine kurulmuştur. Bu türden durumsal komik etki, konuşma dilinde yaygın olsa da yazı dilinde görülmesi normal karşılanmayan ve gayri-edeb, gayri-edebî ve dolayısıyla gayri-kitabî olarak değerlendirilen beddua, sövğu ve hakaret içerikli çoğunluğu argo kelime ve ifade yapılarıyla bir kat daha pekiştirilmiştir:

pîrlükde aq şakalın boyayup yigitlenen kocalar / ekâbir sofrasında ta'âm şâhibinüñ
hidmetkârların sufraya çağıran edebsüzler / hıyâruñ ellisi altmış bir aqça iken
azdur dahı vër diyen inşâfsuzlar / kîsesinde aqca olmayup da nigâra ve cüvâna 'âşik
geçinen ahmaqlar / 'avratı ve niçe evladı var iken yine evlenen köpekler, vb. Lâmiî
Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

fevka'l-hadd gül iken yârân-ı 'Aceme taklîd edüp tekellüm-i Fars eyleyen harlar
/ üç yüz yaşına kadem başmış iken müderris-i nev-heves olanlar / kendü tamâm
müflis iken murâbağa ile medyün olup defterdârlar ziyâfetine taklîd eyleyen cimrî
müderrisler / gazel taksîminde Türkî şî'r okuyan yârân-ı 'Acem / Farsî şî'r ile gazel
taksîm eyleyen Ervâm, vb. Niksarizâde Efendi, Fatih 5427.

kendüsi ehl-i 'ilm olup câhile mürîd olan 'ağılsızlar / şerî'atde nâkıs olup tarîkatde
kâmil geçinen mülhidler / şayd ehli geçinüp rast geldüğü kuşa doğan şalan doğancılar
/ avcılıktan haberi olmayup tazısına ipden yular ve halta yapup arkurıdan tazı şalan
çift bozanlar / 'avratın seyre gönderüp kendüsi ev bekleyen deyyüslar, vb. Kurbi
Mehmed Said Efendi, Nefsülemr Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.

tâb ü tüvândan berî iken çıplak ata süvâr olan pîrlar / birer dilâver yigit olup kaçıra
binen cüvânlar / ednâ 'ulüfesi olup irâdı maşrafına vefâ etmez iken evinde hammâm

ihdās edüp buhūr-ı misk ü gülâb ile kendüye zîb ü fer vèren şakalından istiḥyâ étmez şafâ kodoşı bî-edebesizler / kendi düyün-ı keşîre ile mālâmâl olup edāsına iktidârı yoğ-iken âhara kefil-i pâyimâl olan medyün u mecnûn pezevenkler, vb. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

III. Mevcut Nefsülemr Metinleri

III.i. Nefsülemr-nâme-i Lâmiî Çelebi ve Özellikleri

Dîvânında bulunan ve çoğunlukla *mezemmet* ‘kınama, kötöleme’ başlıklı yergi, azarlama ve tenkit temalı şiirlerine ve oğlu Lâmiizâde Abdullah Çelebi tarafından derlenerek son şekli verilen *Letâif* isimli eserinde bulunan çoğu yaşanmış gerçek olaylara dayalı eleştirel mizahi kıssa, anekdot, nükte ve şakalarının genel yaklaşım tarzına dayanarak Lâmiî Çelebi tarafından yazıldığı açık olan Nefsülemr-nâme nispeten kısa bir metindir.³ Türün kurucu metni olduğu anlaşılan bu kısa risale sonradan çeşitli yazarlar tarafından yeni durum, olay ve karakter eleştirileriyle genişletilen dinamik bir metne dönüşmüş, benzer konu, tema ve üslup özellikleriyle farklı nesir şekilleri içinde yeniden üretilmiştir. Eğitilmiş eğitimsiz şehirli orta sınıf sıradan insanların, geleneksel meslek ve meşrebe sahip kişilerin, devlet görevlilerinin ve belirli dil, din ve kültür gruplarına mensup şahsiyetlerin sosyal hayat içindeki “yanlış” alışkanlıklarının ve davranışlarının yerildiği ve mizahi eleştirilerinin yapıldığı bu eser bir beddua metni şeklinde kaleme alınmıştır. Yazar, eğitilmiş, kültürlü ve ince zevke sahip kibar insanlara yani ehl-i zurefâya davranışlarıyla büyük sıkıntılar veren kişilerin yanlış ve kabul edilmez hareketlerinden dolayı çeşitli belalara uğramasını Allahtan diler ve daha sonra bu kişileri ve bunların olumsuz hâl ve hareketlerini teker teker sayarak sıralar:

Sebeb-i *risâle-i ‘acîbe* ve mücib-i tedkîk-i *maḳâle-i ğarîbe* oldur ki elem ve şiddetden ḥâtırvet edüp ḥalkuñ kendü ‘aybları ile taḳayyüd étmeyüp erbâb-ı zârâfete ḥaylî elem ve iztîrâb vèrdükleri için bî-ihtiyâr lisânuma gelen nâ-şâyeste kelimât zühûra getürüp şütüm-ı ma‘ḳûle ile şetme başladım... Pâdişâh-ı lem-yezelden ricâm budur ki âb-evşâna varduḳda evvel kuyuya düşe, ve kış günleri ‘azîm zifozlara uğraya, ve kâsuḳ yerlerinde kan çıbanları çıkara, ve câmeḥâbında kırık dâne yılan bula ve katır depmesine dokına ve çârsü içinde at ile giderken başından şaruḳı düşe, ve ‘azîm meclisde yek dâne kavara vâkı‘ olup biñ dürlü ‘azîm ḥicâba düşe, ya’nî rüsvây-ı ‘âlem olsun... Lâmiî Çelebi, Mihrîşah Sultan 439/12

Yazar, bu bağlamda toplumda görülen samimi olmayan dindarları, sufileri, görevini layıkıyla yapmayan hafızları, hatipleri, müezzinleri, vakıf kayyımlarını, görevini aksatan mektep hocalarını, vakıf mütevellî üyelerini, cahil katipleri, işini ihmal eden kadı ve hakimleri, muhtesip ağalarını, yenîçerileri, derse girmeyen müderrisleri, daima ilmi istilahlarla konuşan

3 Lâmiî Çelebi Divanı’nda bulunan eleştirel şiirler üzerine bkz. Aytaç 2011. Yazarın *Letâif*’i üzerine incelemeler ve yeni görüşler için bkz. Çalışkan 1994, Savran 1989, Uzun 2022. Lâmiî Çelebi’nin hayatı, sanatı ve eserleri üzerine bkz. Kut Alpay 1976, Tezcan 1979, Ayan 1994 ve Esir 2004.

kendini bilmezleri, kendini genç göstermeye çalışan ihtiyarları, şehirde yıllarca yaşamasına rağmen Türkçe öğrenmeyenleri, tütün içenleri, madde kullananları, kelimeleri değiştirerek söyleyen özentili peşindeki züppeleri, başka dinlerin din adamlarından derdine deva umanları ve bunlara benzer davranışlara sahip şehirli geniş halk kesimlerinden kişileri eleştirir ve bunların başta söylediği kaza ve belalara uğramasını isteyen beddualarda bulunur:

Evvelâ hâkîkât da‘vâsı eden ehl-i kisvet şüfilere ve ‘anķalıķ da‘vâsın eder sîmürģa sînek diyen her ‘aceb kuş olanlara, ve Hidâye okuyup hidâyet bulmamış köy fakılarına, küle şüfilerine, ... ve pîrlikde aķ şaķalın boyayup yigetlenen ķocalara... namâz kılmayup da dâyimâ elinde tesbîh getüren bî-namâzlara, ekâbir yânına şokıļup dâyimâ yüzine medh eden rîş-ħandelere, bu Nefsü’l-Emr’de yazılan fî’l-cümle perhîz olmak üzere kaşd etmeyen ebterlerden her kim olursa bu risale dibâcesinde olan varģalara ve ‘akabelere uğraya, âmîn. Lâmii Ćelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Elimizdeki nüshalar değerdendirildiğinde Lâmii Ćelebi’ye ait Nefsülemr-nâme risalesinin ana hatlarıyla 3 varyantının olduğu görüldü. Bunlardan birincisi Lâmii Ćelebi’nin kaleme aldığı nüshaya, yani müellif nüshasına çok yakın olduğunu düşündüğümüz en kısa metne sahip varyanttır (Lâmii-Bursa I). Bu varyantta eleştirilen kişiler büyük ölçüde alışkanlık, tutum ve davranışları yönüyle eleştirilir. Sınırlı birkaç etnik grup dışında burada genel olarak herhangi bir şehir, semt veya coğrafi bölge insanı hedef alınmaz. Eserde eleştirilen hususlar, dönemin değerderyargılarına göre erdem, fazilet ve vazife ahlakından uzak sayılan adaba aykırı davranışlar ile olumsuz karakter özelliklerine dairdir ki bunlar açğözlülük, cimrilik, çıkarcılık, dalkavukluk, haddini bilmezlik, ikiyüzlülük, keyif verici madde kullanımı, kılıbıklik, riyakarlık, rüşvet kabul etme, sahtecilik, tembellik ve yalancılık gibi istenmeyen hâl ve hareketlerdir. Bu varyantın küçük çaplı ifade farklılıkları gösteren versiyonları arasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı MC K 0144 (79b-80b), Millet Yazma Eser Kütüphanesi AE Manzum 665/58 (56b-57a), Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 264/3 (16b-18b), Milli Kütüphane Adnan Ötüken İHK Kol. 06 Hk 3757/2 (7a-8a), ve Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan 439/12 (145b-149a) nüshaları sayılabilir.

Eserin ikinci varyantı Bursa I varyantında anlatılan hususları da içeren, ancak benzer başka tavır ve davranışları da eleştiren genişletilmiş varyanttır (Lâmii-Bursa II). Bu varyantta da yer ve bölge ismi nispeten sınırlıdır. Bununla birlikte bahse konu davranışlar zaman zaman kişilerin ağzından konuşma cümlelerini de içeren parodi veya teatral bir yapı içinde ifade edilerek eleştiriye tabi tutulur. Bu durum dönemin yazı diliyle oluşmuş metinleri içinde konuşma dili üsluplarının yansıtılması bakımından önemli bir özellik olarak değerdendirilebilir. Bu genişletilmiş varyantın elimizdeki nüshaları arasında bulunan Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2167 (1b-6b) numaralı nüshanın ketebe kaydında eserin telif tarihinin 1121 (miladi 1709), müellifinin Kadızade Seyyid Mehmed Said, istinsah tarihinin 1257 (miladi 1841-42) ve müstensihinin Molla Mir Bağcızâde Seyyid Osman İzzet olduğu belirtilmiştir. Müstakil bir eser olarak ciltlenen bu varyantın küçük çaplı değışiklikler gösteren bir versiyonu da İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunan NEKTY 03182 katalog numaralı

yazmanın 16b-19b sayfalarında bulunan nüshadır. Bu nüshanın istinsah tarihi olarak metnin sonunda 1299 (miladi 1882) tarihi gösterilmiştir. Metin üzerine değerli bir çalışma yapılmıştır.⁴

Lâmîi Çelebi'ye ait eserin üçüncü varyantı ise ilk iki varyantta eleştirilen şahsiyetleri ve onlarla ilgili ifadeleri de ana hatlarıyla içeren ancak İstanbul'un birçok semtinde yaşayan, görev yapan ve çeşitli faaliyetlerde bulunan halktan kişileri, esnaf gruplarını, devlet memurlarını, yeniçerileri ve bu şehirde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tebaa ile çeşitli etnik gruplara mensup insanları uygunsuz davranışları yönüyle eleştiren genişletilmiş ve bir bakıma "İstanbullulaştırılmış" varyanttır (Lâmîi-İstanbul I). Oldukça serbest şekilde birçok yeni karakter, davranış ve mizahi tasvir unsurlarıyla birkaç kat genişletilen bu varyantta çok sayıda müstehcen sayılabilecek kelime ve ifade yapısı da kullanılmıştır. Metnin son kısmının eksik olduğu düşüncesini doğuracak belirtiler bulunmaktadır. Varyantın hâlihazırda elimizdeki tek nüshası İstanbul'un birçok semtini, çok sayıda insan tipini ve hayat tarzını ele aldığı için diğer iki varyanttan çok daha geniştir ve hareketli olarak istinsah edilmiştir. Metnin sonunda istinsah tarihi olarak 1132 (miladi 1719-1720) gösterilmiştir. Diğer bazı risalelerle birlikte ciltlenmiş bir mecmua içinde bulunan bu tek nüshanın üzerinde müellif ve müstensih ismi yoktur. Bu sebeple varyantı doğuran eklemelerin kim veya kimler tarafından yapıldığı konusunda da bilgi sahibi olamıyoruz. Nüsha hâlen İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesinde 4925 (48b-76a), katalog numarasıyla saklanmaktadır. Metin üzerine değerli bir çalışma yapılmıştır.⁵

Lâmîi Çelebi'nin *Nefsülemr* varyantlarının derkenarlarında zaman zaman okuyucuların ekledikleri kendi dönemlerine ve tecrübelerine dair ekler (tahşiyeler) de bulunabilmektedir. Bu ek metinlerde yazar isimleri gösterilmediği gibi konular daha müstehcen bir dille ifade edilmiş ve daha keskin eleştiriler yapılmıştır. Bunlar arasında eserin Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan 439/12 nüshasında bulunan tahşiye bu durumu gösteren tipik bir örnektir. Eserin yeni nüshaları bulduğukça bu türden başka tahşiyelere rastlanması da muhtemeldir.

III.ii. *Nefsülemr-nâme-i Niksârîzâde Efendi*

Niksarîzâde Efendi eserinde daha çok ilim adamlarını, tarikat şeyh ve dervişlerini, medrese talebelerini, devletin kalemiye sınıfını oluşturan kadı, müderris ve devlet memurlarını, ve şehrin önde gelen şahsiyetlerini mizahi bir şekilde eleştirir.⁶ Adı geçen mesleklerdeki kişilerin hâl ve

4 Bu nüshanın transkripsiyonlu metni değerli bir incelemeyle birlikte makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. Esir 2001. Bu makale, aynı zamanda Lâmiî'nin *Nefsülemr-nâme*'sinin varyantlaşması konusunu ele alıp değerlendiren ilk önemli çalışmadır. Yazar bu çalışmada, metnin iki varyantı arasında yaptığı karşılaştırmalı incelemeyle dayanarak metinler arasındaki dil, konu ve üslup benzerliklerinin oldukça fazla olduğunu belirlemiş ve bunların bir ana metne işaret ettiğini ortaya koymuştur (2001, s. 112-114).

5 Bu nüshanın transkripsiyonlu metni ayrıntılı geniş bir metin ve dil incelemesiyle birlikte değerli bir monografik çalışma olarak yayımlanmıştır. Nüshada 18. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin imla ve dil özelliklerinin hâkim olduğunu ortaya koyan yazar, dönem Türkçesinin gramer ve leksikolojik özellikleri ile konuşma dili üslupları üzerine önemli tespitlerde bulunur. Bkz. Develi 1998.

6 Kaynaklar, nüshalarda sadece Niksarîzâde Efendi olarak geçen yazarın ismiyle ilgili olarak bazen Niksarîzâde Mahmud, bazen de kendisinin büyük kardeşi Niksarîzâde Mehmed bilgisini verirler. Biz, burada Nev'izâde Atayî'nin Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmilîti's-Şakâ'ik isimli eserinin 2. cildinde verdiği bilgiyi daha tutarlı ve doğru olarak kabul ettik ve eserin yazarının Niksarîzâde Mahmud Efendi olduğunu kabul ettik (Donuk 2017,

hareketleri Lâmii Çelebinin üslubuna benzer şekilde eleştirilse de Niksarizâde'nin ifadeleri nispeten daha yumuşaktır. Burada eleştirilen kişiler müftüden fetva almak amacıyla yazılan ve dönem kültüründe “mes’ele” olarak bilinen bir “es’ile” metni, yani fetva almak için problemi açıklayan ve hukuki sonucunu araştıran kalıp soru metni şeklinde yazılmıştır:

Bu mes’ele beyânında e’imme-i Hanefîyyeden cevâb ne vechledür ... maķâm-ı şadrın ve kendünün tıracaķ ve oturacaķ yerin bilmeyüp mıkdarından ziyâde hareket eden ve ‘abeş yere söyleyen komsilerün ve fużüllerün, ve mâ-halaķallâhu ‘ilm ü ma’rifet degül iken ‘ulüm ile taķayyüd edüp beyne’l-enâm tamâm hamâķ ve cehille meşhür olduğdan soñra ekâbire intisâb veyâhüd bir kavî yerden te’ehhül edüp ol tarîķ ile tarîķ-i ‘ilme duķül edüp başına destâr-ı mermerşâhiden on kat mükevver, hâşâ İmâm-ı A’zam tâcı şeklinde kubbe-i hamâķati geyüp mecâlisde haddi degül iken taşaddur edüp ‘ilmî mükâleme olınuķda ‘arz-ı taķammül eylemeyüp ve bî-münâsib kelimât-ı bîhüde eden ‘avrat ‘aķıllı cehelenün... ve henüz aģzında hamr var iken meclis-i şarâbdan ķalkıp namâz kıılmaķ ister mürâyilerün, ve biñ târiħinden soñra te’ehhül etmek isteyen puluķlarıñ, el-hâşıl bu zıkr olan ef’âl-i ķabiħa ve ef’âl-i şenî’a ile ‘amel eden tevâyifiñ ihtiyâr eyledükleri evzâ’ Nefsü’l-emre muṭâbıķ olacaķ olursa ‘avratum ṭalâķ-ı şelâse ile muṭallaķa olsun diyen Zeyd’e şer’an ṭalâķ vâķi’ olur mı beyân buyurılıp mişâl olıma, el-cevâb. Niksarizade Efendi, Fatih 5427.

Niksarizâde'nin Nefsülemr metni Lâmii Çelebi'nin eseri kadar varyantlaşmaya uğramamıştır. Mevcut nüshalar arasında küçük çaplı konu ve ifade farklılıkları olsa da ana metin büyük ölçüde aynıdır. Bu bakımdan elimizdeki Amasya Beyazıt İl Halk Küt. / Yazma Eser Küt. Amasya 05GÜ-125 (15b-16b)⁷, Köprülü Kütüphanesi Ahmed Paşa 362/31 (82a-84b), Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3425 (29a-30a), Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 5427 (231b-234a) ve Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 390 (117a-120a) eserin küçük farklılıklar gösteren versiyonlarıdır.

III.iii. Kurbi Mehmed Said Efendi'ye ait Nefsülemr-nâme

Yazara ait eldeki tek nüsha kısa bir derkenar metni olarak “Tuħaf fermân şüretinde naķl olunur” başlığını taşımaktadır. Risale, yapı, içerik, üslup ve genel yaklaşım unsurları bakımından Lamii Çelebi ile Niksarizade Efendinin Nefsülemr metinlerinin özelliklerini yansıtır. Hayali bir hükümdarın yanlış tavır ve davranışlarda bulunan büyük çoğunluğu yüksek rütbeli devlet memurları ile sıradan kişilerin cezalandırılması amacıyla hayali bir Mustafa Paşa isimli veziriazama gönderdiği mizahi ferman tarzında yazılan metnin telif tarihi olarak 27 Rebî’ü’l-evvel 1198 (19 Şubat 1784) gösterilmiştir.

Cilt 2, s. 1491). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya 1996, Cilt 3, s. 1014. Niksarizâde Mahmud, Edirne’de bulunan Sultan Selim Medresesi ile Üsküdar’da bulunan Mehmed Paşa Medresesinde müderrislikler yaptıktan sonra Sahn-ı Seman Medreseleri ile Süleymaniye Darülhadis’inde görev almıştır. Hicri 945 (miladi 1538) yılında Kербela’da doğan yazar 1025 (1616) yılında vebadan ölmüştür. Bkz. Donuk 2017, Cilt 2, s. 1494.

7 Metnin son kısmının bulunduğu yaprak eksiktir.

(...) tevķī^c-i refī^c-i hümāyūn vāşıl olıcaķ ma‘lūm ola ki, evvel rikāb-ı hümāyūnum taķlīd eden, altun zencīr ve muraşsa‘ eger uran beglerbegilerūñ, ve sultān eliyle manşıb alup re‘āyāya zulm eden beglerūñ ve beglerbegilerūñ, ve mālī kuvveti ile ķādīlık alup aħkām-ı şer‘ide icrā-yı haķķ etmeyen ķādīlarūñ... ve ortalıķa ta‘ām geldikte lā-şabr ve lā-dīn fehvāsı üzere kendüden büyük var iken el şunan soğumsuzlarūñ, [ve] bunuñ gibi bid‘atları vaz‘ eyleyüp işleyenlerūñ beherine üç yüz aķça ta‘zire kesüp ber-ķarār etdirmeyüp ve edenleri daħi men‘ ü def‘ eylesesin, huşuş-ı mezbūr için bir daħi emr-i şerīfim varmalı eylemeyesin, şöyle bilesin, ‘alāmet-i şerīfe i‘timād kılasın. Ķurbī Mehmed Sa‘īd, fī 27 Rebī‘ü’l-evvel, sene 198. Kurbi Mehmed Said Efendi, Nefsülemr - Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.⁸

Metin, içinde birçok beyit, kıta, gazel, kaside, şarkı, türkü, semai, muamma, lügaz, tarih, halk hikayesi, latife, mektubat, lügat, fal, kısa ilaç tarifi ve dua örneklerinin bulunduğu ve İBB Atatürk Kitaplığında Bel Yz K0270 katalog numarasıyla saklanan bir fevayid mecmuasının 20b-22a varaklarında bulunmaktadır. Dönemin devlet dairelerinin birisinde kâtip olarak çalıştığını düşündüğümüz yazarın bu mecmuada bulunan yazılarında gösterdiği tarihlere dayanarak 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın başlarında eserler ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

III.iv. Anonim Nefsülemr-nâme

Söz konusu anonim metin, yukarıdaki ferman kalıbına benzer şekilde hayali bir sultan tarafından hayali bir yüksek seviyeli memura adaba aykırı hareket edenlerin tedip edilmesi doğrultusunda berat kalıbı içinde yazılmış Nefsülemr-nâme’dir. “Dā’ire-i edebden hâric olup hadd ü miķdârların iz‘ân etmeyen eşķās hakkında vârid olan berât şüreti” başlığını taşıyan metnin sonunda istinsah tarihi olarak 4 Şaban 1299 (21 Haziran 1882) gösterilirken müellifin ve müstensihin isimleri açıklanmamıştır.

(...) bu berât-ı devlet-zimām ve aħkām-ı sa‘âdet-intimāyı verdim ve buyurdum ki efrād-ı cins-i insāndan bir ferd-i ma‘āşī ve maħall-i kıyām ve ķuşūrını fehmi etmeyüp miķdâr-ı vazīfesinden izdiyād-ı vaz‘ u hareket ve ‘aşâyire nuţķ u kelām eyleyen ķomsilerūñ ve vüzerā-i ‘azām ve mirmirān-ı zevi’l-ihtirām, ve ‘ulemā-yı lāzımü’l-kirām ve a‘yān-ı şāhibü’l-ihtirām mecālisine gecelik, ķavuķ ve ķontoş yağmurluk ile varanlarūñ, ve hużūr-ı ķāđīya meşālihi yoĝ-iken meclis-i ķāđīya girüp ķarārgāhın daħi bilüp tefavvuk ve taşaddur ve ketħudālık edüp şarsaķ dizisi gibi ürüm ürüm siyāķ u sibāķsız sözler söyleyen aħmaķlarūñ... ve ķaba Türkçeyi bilmeyüp işılāħ ü ‘ibārāt ķaşd eden ölçüm ve fuzül aħriyānlarūñ, velhāsıl zıķr olınan ef‘āl-i ķabiħa ve aħvāl-i zemīme ile mevcūd olup ‘amel eden hūmaķā ve bülehānıñ ihtisābına ve subaşılığına işbu dārende-i berât-ı hümāyūn şaħşına be-şinās-ı hüsni cān zīde ķadruhü küll-i ān me‘mūr olup hilāf ile hareket edenlerūñ haķķından gelinmek bābında dergāh-ı zevi’l-‘ukūla ‘arz olındı. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

8 Metnin bir nüshasını tarafımıza gönderen değerli genç bilim insanı Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Benli’ye teşekkür ederim.

Metin, içinde çoğunluğu Âli Paşa (1814-1871) tarafından çeşitli üst düzey memurlara ve makamlara yazılmış mektup suretleri ile Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr-nâme'sinin Bursa II nüshasının bulunduğu bir mecmuanın sonunda yer almaktadır. Mecmua, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde NEKTY 03182 (20b-22a) katalog numarasıyla saklanmaktadır. Daha çok yüksek seviyeden devlet memurlarının meclislerinde karşılaşılan münasebetsiz ve sevimsiz hareketlerin komik şekilde eleştirildiği metinde zaman zaman doğrudan parodi nitelikli diyalogların da yansıtıldığı görülür.⁹

IV. Nefsülemr Metinlerini Edebî Türe Dönüştüren Faktörler

Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr metninin varyantlaşmaya uğramasının ve sonrasında benzer nitelikli başka yazarlara ait eserlerle bir edebî türe dönüşmesinin temelinde öncelikle metinde ele alınan konuların güncelliğinin, bu konuların ele alınış sebeplerinin, hedeflenen sonuçlarının ve metnin edebî zevk unsuru olarak mizahi tonunun önemli etkisi olmalıdır. Eleştirilen konu ve kişiler bireyin gündelik sosyal hayatında ve günlük ilişkilerinde sık sık karşılaşılan, tecrübe edilen ve benzer hissiyatlar oluşturan durumlar olduğu için, bunlar, okuyucunun zihninde aynı metin aracılığıyla benzer toplumsal durum ve tecrübelerin çeşitli unsurlarına dair çağrışımlar yaratmış ve bu durum böylece okuyucuyu metni benzer nitelikli yeni durumlarla genişletmeye ve zenginleştirmeye sevk etmiştir. Bu yönüyle Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr metni sadece okunup geçilecek bir metin olmaktan çıkmış, okuyucuyu benzer konu, sözdizimi, kelime hazinesi ve yaklaşım tavrıyla metni yeniden yorumlamaya, yeniden yazmaya ve genişletmeye yönelten “yazarlaştırmacı” dinamik bir eser özelliği göstermiştir.¹⁰ Bu bağlamda ana metninle bağımlı yazma sebebi, tema, sözdizimi, kelime envanteri, belagat ve ton yönüyle sıkı sıkıya sürdüren bu yeniden üretilen varyantlar ile aynı çizgide yazılan özgün diğer eserler, birlikte, metinlerarası unsurlar bakımından oldukça zengin bir eserler kategorisi oluşturmuştur ki süreçte bunun bir eleştirel edebî türe dönüştüğü görülmektedir.¹¹

Nefsülemr metinlerinin varyantlaşmasında ve türe dönüşmesinde toplumsal eleştiri yapmak isteyen kişilerin bu metinleri toplumsal muhalefetin ve eleştirilerin dile getirilmesi ve yansıtılması için uygun ve elverişli metinler olarak görmelerinin de payı büyük olmalıdır. Benzer eleştirel konular, zaman zaman gazel nazım şekli içinde dile getirilse de, şiir bilgisi ve yeteneği yeterli

9 Mevcut Nefsülemr-nâme risalelerinin transkripsiyonlu tam metinlerini varyantları da içerecek şekilde ayrıntılı bir incelemeyle birlikte kitap olarak yayımlamayı planlamaktayız.

10 Modern göstergebilim ve edebiyat eleştirisi alanlarında önce yapısalcı, sonra da postyapısalcı teoriler doğrultusunda öncü çalışmalar ortaya koyan Roland Barthes, okuyucuyu aktif hale getirerek onu metni yeniden üreten yazar durumuna sevkeden metinleri yazarlaştırmacı (scriptible / writerly) metinler olarak niteler ve bunları daha güçlü ve çok boyutlu önemli eserler olarak değerlendirir. (2002, s. 3-6). Bu bağlamda birçok kere yeniden üretilen ve yeni eserlerin doğmasına vesile olan Lâmiî'nin eserini bu türden yazarlaştırmacı bir metin olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

11 Edebiyatta ve sanatın diğer alanlarında tür konusu oldukça tartışmalı olsa da son dönemlerde yapılan teorik çalışmalar, esere ait tema, dilbilgisel özellikler, edebi sanatlar ve hatta uzunluk kısalık gibi yapısal ve semantik niteliklerin yanısıra amaç ve toplumsal sembolik işlevlerin de türü belirleyen önemli faktörler arasında olduğuna vurgu yapar. Konuya dair belibaşlı yaklaşımlar için bkz. Miller 1984, Bawarshi & Reiff 2010, s. 11-37, s. 57-103.

olmayan kişiler için toplumsal eleştirilerin daha doğal ve dolayısıyla daha kolay anlatım şekli olan *Nefsülemr* metinleri içinde önceden belirlenmiş kelimeler, ifade birlikleri ve sözdizimi yapılarıyla açıklanması tercih edilen durum olmuştur. Lâmii Çelebi'nin eserinde yakınarak bahsettiği kahvehanelerin birçok kişi tarafından devlet yöneticilerinin eleştirildiği mekân olarak görülmesi hususuyla paralel bir durum oluşturacak şekilde hem kendi metninin hem de benzer şekilde oluşturulmuş diğer yazarlara ait metinlerin sonraki okuyucular tarafından da aynı şekilde yazılı eleştirî aracı olarak kullanılmış olması ironik bir durum yaratmıştır.¹² Bu metinlerin varyantlarında, versiyonlarında, derkenar tahşiyelerinde ve özgün diğer metinlerde zaman zaman yazarın isminin söylenmemesi de bu türün toplumsal muhalefet söylemi için çok sesli anonim bir kamusal forum türü olarak görüldüğünü göstermektedir.¹³ Bu metinlerin birçok kereler küçük farklılıklarla da olsa istinsah edilmesinin yanısıra bunların gene muhalif toplumsal görüşlerin ve eleştirilerin de yansıtıldığı çeşitli mecmualar içinde bulunması, onların bu kamusal forum türü işlevlerine işaret eden delillerdendir.¹⁴

Sonuç

İlk örneği Lâmii Çelebi tarafından yazılan *Nefsülemr-nâme* metinleri, Osmanlı edebiyatında 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar okur yazar kültürlü şehirli insanlar tarafından sevilerek okunan, genişletilerek zenginleştirilen ve benzerleri yazılan mizahi eleştirel metinlerdir. Toplumdaki çeşitli bireylerin ve grupların sevimsiz ve rahatsız edici tavır ve davranışlarının eleştirildiği bu metinler fiilimsilerden oluşmuş ortak bir birleşik cümle yapısına, konuşma dilinde yaygın kullanılan azarlama, aşağılama, iğneleme ve hakaretamiz nitelikli argo kelimeleri de içeren bir kelime hazinesine ve eleştirilen kişileri komik duruma düşürerek tasvir eden ve eleştiren genel mizahi bir ton ve yaklaşım tarzına sahiptir. Bu ortak konu, kelime hazinesi ve cümle yapısı özellikleriyle söz konusu metinler yerli hayatın kişi, olay ve konularına dayalı olarak klasik Osmanlı edebiyatının kendi yazarlarının geliştirdiği edebî eleştirî türü özelliği gösterir. Hâlihazırda, başta çeşitli müstensihler tarafından benzer konularla genişletilerek üç farklı varyant hâlinde istinsah edilen *Nefsülemr-nâme-i Lâmii Çelebi*'den sonra en çok nüshası bulunan metin Niksarizâde Efendi'ye ait olan *Nefsülemr-nâme risalesidir*. Kurbi Mehmed Said tarafından 18. yüzyılda ferman kalıbı içinde kaleme alınan metin ile 19. yüzyılda berat kalıbı içinde istinsah edilen anonim bir metin de benzer konu, dil ve üsluba sahip türe ait diğer metinlerdir.

12 Kahvehanelerin sosyal ve siyasal eleştirilerin kitlesel oranda yapıldığı muhalif kamusal alanlar olarak da kullanılması konusu hem Osmanlı toplumu hem de Avrupa toplumları bağlamında çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Bunlar arasında özellikle bkz. Akyazıcı Özkoçak 2009, Hauser & Mc Clellan 2009, Kömeçoğlu 2009.

13 Elyazması mecmuaların zaman zaman muhalif toplumsal eleştirilerin anonim olarak yapıldığı yazılı forum işlevinde kullanılması konusunda bkz. Turan 2013.

14 Habermas, Avrupa'da 18. yüzyılda yaygınlık kazanan yeni kamusal alanların ortak özellikleri arasında çeşitli statülere sahip bireylerin aynı mekânda tartışmalara katılıyor olması, daha önceleri üzerinde konuşulmayan sosyal konuların artık yaygın olarak tartışılması ve eğitilmiş her sınıftan bireyin tartışmalara hem konuşmacı hem de dinleyici olarak dahil olması ve dahil hissetmesi gibi hususları dile getirir (1989, s 14-51). Bu hususların elyazması mecmualarda ve *Nefsülemr* metinlerinde eleştirilen kişi ve konularla birlikte bu metinlerin yazarları, okuyucuları ve dinleyicileri gibi unsurlarıyla paralelliklerinin ve benzerliklerinin bulunduğu açıktır.

Bu metinlerin benzer sosyal ve edebî amaçlar doğrultusunda benzer okuyucu kitlesi için yazıldığı görülür. Burada amaç toplumca benimsenmiş adabı muaşerete, geleneklere, genel ahlaka ve adalet sistemine aykırı davranışları mizahi bir tonla eleştirmek ve bu şekilde davrananları kendilerine tutulan aynayla ıslah etmektir. Türün ilk metni Lâmiî Çelebi tarafından yazılmış olsa da benzer metinler ismini bildiren ve bildirmeyen yazarlar tarafından sosyal hayatta karşılaşılan aksaklıkların, çürümüşlüğü, şahsiyet zayıflıklarının ve diğer sorunların çeşitli açılardan eleştirildiği, bazen okuyucuların da derkenar ekleriyle katıldıkları sürekli genişletilen ve zenginleştirilen çok sesli dinamik bir yazılı forum alanı olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aktunç, H. (1990). *Türkçenin büyük argo sözlüğü*. İstanbul: AFA Yayınları.
- Akyazıcı Özkoçak, S. (2009). Kamusal alanın üretim sürecinde erken modern İstanbul kahvehaneleri. *Osmanlı kahvehaneleri: Mekân, sosyalleşme, iktidar*. (Ed. Ahmet Yaşar). İstanbul: Kitabevi, 17-36.
- Alan, E. (2018). XVII. yüzyıl Anadolu kadınlıkları ve rütbeleri. *Tarih Dergisi* 67, 59-100.
- Artan, T. (1995). Fener. *TDV İslâm ansiklopedisi*. Cilt 12, İstanbul: TDV Yayınları, 341-342.
- Ayan, G. (1994). Lâmiî Çelebi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 43-65.
- Aytaç, A. (2011). Lâmiî Çelebi Divânı'nın müteferrikât bölümünde bulunan hiciv manzumeleri. *Turkish studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6/2, 75-86.
- Ayverdi, Z. İ. (2005). *Kubbealtı lugatı*. İstanbul: Kubbealtı Vakfı.
- Barthes, Roland. 2002. *S/Z*, Çeviri: Richard Miller, New York: Blackwell.
- Bawarshi, A. S. & Reiff, M. J. (2010). *Genre: An introduction to history, theory, research, and pedagogy*. Indiana: Parlor Press.
- Bingölçe, F. (2011). *Tanıklarıyla Osmanlı argosu sözlüğü*. Ankara: Altüst Yayınları.
- Çalışkan, Y. (1994). *Lâmiî-zâde Abdullah Çelebi. latifeler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Dankoff, R. (2008). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi okuma sözlüğü*. (Katkılarla İngilizceden çeviren: S. Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Derleme sözlüğü*. (1993). (Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü), 12 cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Develi, H. (1998). *XVIII. yüzyıl İstanbul'a dair risale-i garibe*. İstanbul: Kitabevi.
- Devellioğlu, F. (1959). *Türk argosu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Donuk, S. (2017). *Hada'iku'l-haka'ik fi tekmeleti's-Şaka'ik, Nev'izâde Atâyi'nin Şakâ'ik zeyli*. Cilt I-II, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Duran, R. (2016). Nasır Tüsi'nin nefsu'l-emr risâlesi isbâtu'l-akli'l-küllî. *Dört Öge* 9, 37-50.
- Esir, H. A. (2001). Lâmi'î Çelebi'ye isnat edilen bir eser: Risâle-i nefsu'l-emr-i Lâmi'î. *İlmi Araştırmalar* 12, 111-120.
- Esir, H. A. (2004). Lami'î Çelebi Münşeat'ının giriş bölümünde Lami'î Çelebi ile ilgili bilgiler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/2), 79-88.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. (Çev. T. Burger). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Hauser, G. A. & Mc Clellan E. D. (2009). Vernacular rhetoric and social movements: performances of resistance in the rhetoric of the everyday. *Active voices: composing a rhetoric of social movements*. (Ed. S. McKenzie Stevens & P. Malesh). New York: SUNY, 23-46.
- Kut Alpay, G. (1976). Lâmi'î Çelebi and his works. *Journal of Near Eastern Studies* 35/2, 73- 93.
- Lane, E. W. (1968). *An Arabic-English lexicon*. 8 Cilt, Beirut, Lebanon: Librairie du Liban.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmani – Osmanlı ünlüleri*. 6 Cilt, Haz. N. Akbayar, S. A. Kahraman, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı.
- Meninski, F. à M. (1680). *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*. 3 Cilt, Viennae Austriae: Opera, typis & sumptibus Francisci à Mesgnien Meninski.
- Miller, C. R. (1984). Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech*, 70, 151-167.
- Özön, M. N. (1987). *Büyük Osmanlıca-Türkçe sözlük*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Redhouse, S. J. W. (1988). *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce sözlük / New Redhouse Turkish-English dictionary*. 10. Baskı, İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Redhouse, S. J. W. (1890). *A Turkish and English lexicon*. Constantinople: H. Boyajian.
- Savran, N. (1989). Bursalı Lâmi'î Çelebi'nin Letâîfi'nin Erzurum nüshasının halk edebiyatı açısından değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih lügatı*. 2. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Steingass, F. J. (1966). *A Learner's Arabic-English dictionary*. Beirut: Librarie du Liban.
- Steingass, F. J. (1970). *A Comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut: Librarie du Liban.
- Şemseddin Sami. (1994). *Kâmûs-ı Türkî*. 7. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarama Sözlüğü*. (1995-1996). (XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü). 8 cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, N. (1979). Bursalı Lâmi'î Çelebi. *Türkoloji Dergisi* 8, 305-343.
- Tietze, A. (2016-2019). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. 10 Cilt, (Ed. S. Tezcan, N. Demir, E. Yılmaz). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA.
- Turan, F. (2007). Onaltıncı yüzyıl Osmanlıcasında argo: Niksarizade ve entelektüel hayatın eleştirisi 'Nefsü'l-emr-name' isimli eseri. (IV. uluslararası Türk dili kurultayı, Çeşme, İzmir, 24-29 Eylül 2000). *IV. uluslararası Türk dili kurultayı bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1825-1834.
- Turan, F. (2013). Elyazması mecmualarda gündelik hayat, güncel sorunlar ve günlük dil: 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatında mahalleleşmenin kapsamı. *FSM İlmi Araştırmalar: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2, 343-366.

Tülüce, H. A. & Tunagöz, T. (2021). Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin nefsü'l-emr anlayışı. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2, 2557-572.

Uzun, Y. (2022). Lâmiî Çelebi'nin Latifeler'ini değer odaklı okumak. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi dergisi* 14/1, 97-110.

Wehr, H. (1994). *A dictionary of modern written Arabic*. 4th Printing, New York: Spoken Language Services.

İNCELENEN EL YAZMALARI

Nefsülemler-nâme-i Lâmiî ve varyantları

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı MC K 0144 (79b-80b), Başlık: Nefsülemler li-Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY 03182 (16b-19b), Başlık: Risâle-i Nefsülemler-i Lâmi'î.

Millet Yazma Eser Kütüphanesi AE Manzum 665/58 (56b-57a), Nefsülemler-i Lâmi'î Efendi, rahmetullâhi aleyh.

Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 3757/2 (7a-8b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 264/3 (16b-18b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Nuruosmaniye Kütüphanesi 4925 (48b-76a), Başlıksız.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 2167 (1b-6b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Süleymaniye Kütüphanesi (145b-149a) Mihrişah Sultan 439/12, Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi.

Nefsülemler-nâme-i Niksarizâde Efendi ve versiyonları

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüp. / Yazma Eser Kütüp., Amasya 05GÜ-125 (15b-16b), Başlık: Nefsülemler nâme-i Niksarizâde.

Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa 362/31 (82a-84b), Başlık: Niksarizâde Efendi merhûmun Nefsülemler-nâme-i latifidir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3425 (29a-30a), Başlık: Niksarizâde Efendi'nin Nefsülemler-nâmesi'dir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5427 (231b-234a), Başlık: Nefsülemler nâme-i Niksarizâde, rahmetullâhi ta'âlâ.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 390 (117a-120a), Başlık: Nefsülemler-i Niksarizâde; Niksarizâde Efendi merhûmun Nefsülemler-nâme deyu yazdıkları sûret-i mes'eledir.

Nefsülemler-nâme türü örneği olarak ferman, Kurbi Mehmed Said Efendi

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bel Yz K0270 (20b-22a), Başlık: Tuhaf fermân sûretinde nakl olunur.

Nefsülemr-nâme türü örneği olarak berat, anonim

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182 (20b-22a), Başlık: Dâ'ire-i edebden hâric olup hadd ü miqdârların iz'ân etmeyen eşhâs hakkında vârid olan berat sûreti.